

HÁRTÓ GÁBOR

Barth, In: Esterházy

E. P. IDÉZETEIRŐL

Esterházy Péter idézeteiről már sokan és sokat írtak. A magam részéről egyrészt az idézet (mint olyan) szerepét kívánom újragondolni, és néhány megjegyzést hozzátenni az Esterházy-szövegekben található idézetek szerepe körül kialakult vitához. Másrészt két konkrét eset kapcsán – amikor is Esterházy John Barth műveiből idéz – megvizsgálom az idézetek működési mechanizmusait, illetve a dolgozat első részében megállapítottak fényében értelmezem az idézeteket.

Az Esterházy idézeteiről szóló vélemények ütközését Radnóti Sándor 1983-as cikke indította el. „[...] az idézett *műfaj* és az idézés mint *forma* is csak gyűjtőnév, és nem reális dolog a maga általánosságában. Az idézés ugyanis idézőjelbe tesz, gyengíti az idézett létét. [...] az Esterházy-mű mint idézet is gyöngíti a létét azoknak, amiket idéz: létező dolgok helyett pusztá szavakká, flatus vocisszá, szó-fuvalommá, sémákká változtatja. Az idézés gyöngíti az idézett létét (gondoljunk csak a Mona Lisára, kultúránk legtöbbet idézett műtárgyára), s magában az idézésben is van valami gyöngeség, értelemszerűen szekunder dolog.”¹ Mivel nem értek egyet Radnóti meglátásával, sajnos még az az örööm sem lehet, hogy hinni tudnám: idézésével kellőképpen meggyöngítettem volna.

Kocziszky Éva kitartóan, de nem megnyugtatóan polemizál Radnóttal: „Ugyanakkor azonban úgy tűnik, Esterházy nagyon is jól ismeri a citálás ősi retorikai erejét. »Cito« »citare« – annyi, mint »hívni«, »megidézni« valakit, »eljövetelre készíteni«; »vocare aliquem ut adsit« – vagyis »hívni valakit, hogy jelen legyen«, »tanúul felhívni«. Az idézet tehát megerősítés, tanúságtétel, ámde nem feltétlenül azért, mert egyébként »gyengék« vagyunk, hanem, mert a jelenbe hív, jelenlétre szólít fel olyan költői szót, amely – például a rátapadó időrétegek miatt – rendkívül jelentéssűrített, sokszorosan jelképes érvényű [...]. Egyszóval, az a paradoxonnak tűnő jelenség áll elő, hogy a szóra utaló szó erősebb lehet, mint a primérnek hitt megnevezés.”²

Kocziszky végső megállapításával, érvelésének logikájával egyetértek, indoklásával azonban nem. A szöveg „erősödése”, „gyengülése” igen puha kategóriák, különösen, ha nem tisztázzuk, hogy melyik szövegről beszélünk: az idézetről vagy az idézőről. Úgy tűnik ugyanis, hogy míg Radnóti Sándort az előbbi izgatja, Kocziszky Évát inkább az utóbbi, vagy a kettő viszonya.

Kocziszkynak az a kijelentése, hogy „a szóra utaló szó erősebb lehet, mint a primérnek hitt megnevezés”, a szót ab ovo retorikus eszköznek tekinti, azaz a meggyőzés eszköze. Minthogy Kocziszky mondata az aktuális világunkban lép fel az igazság igényével, elhibázza magát a művet, amely hitem szerint nem „akar” meggyőzni semmiről, így aztán a retorikus hagyományra való hivatkozás jelen esetben csak a szövegvilágon belülre vonatkoztatottan lehet jogos. Egy irodalmi mű mondatai csak a narrátor/beszélő/karakterek szemszögéből bizonyulhatnak erősnek vagy gyengének, a „valóságos” olvasóra a mű egészének esztétikailag megfogható következetessége/következetlensége stb. hat, ha még hinni lehet az ilyesmben.

Egy másik probléma: miféle „rátapadt időrétegekről” vagy milyen „jelentéssűrítettségéről”, „sokszorosan jelképes érvényről” beszélhetünk például azon a helyen, ahol Esterházy Komár Lászlónak, az érzelmes banalitásoktól átitatott dalszövegeiről közismert slágerénekesnek egyik dalából idézi a frivol szituációt sejtető fordulatot: „Mondd, kis kócos, hol van a mamád?”³ Ugyanakkor az idézet ténye tagadhatatlan. (Az „erősödés” egyébként sem szerencsés kifejezés; olyan okoskodó kritikusi szemlélet rejlik mögötte, amely szereti kijelenteni, hogy az adott szöveg így vagy úgy átírva jobb volna.) Egyszersmind az is tény, hogy az Esterházy-szövegben levő Komár László-idézet az új kontextus ironikus légkörében újjáértelmeződik, nem több, mint fordulat egy másik banális szövegből. Ez az ironia Esterházy minden idézetét átlenyi: egy idézeteiről hemzsegető szövegben minden újabb idézet ironikus felhangú, még ha Aranytól vagy Pilinszkytól származik is – pusztán már amiatt is, hogy az idézet *idézet-ségére* utalás történik.

Az idézeteket Esterházy műveiben (ahogyan másokéiban is) legtöbbnyire tematikus mozzanatok hívják életre: az idézet *ugyanarról* szól, mint a környező szövegrész.

Ebből következően az Esterházy-szövegnek az idézethez való viszonyát, az abban rejlő irónia fokát tehát elsődlegesen az szabja meg, hogy az Esterházy-szövegnek a tárgyhoz képest a *nézőpontja* milyen viszonyban áll az idézet anyaszövegének hasonló nézőpontjával. Egy kézenfekvő példa: „Feladat: Húzd alá azokat a tényeket, amelyek az 1956-os események ellenforradalmi jellegét bizonyítják! (In: VIII. osztályos történelemtankönyv) – A kis nebulók, ahogy huzogálnak!”⁴ A két szöveg beszélőjének szempont- (és véleménykülönbsége nyilvánvaló, ahogyan az is, hogy a kettő kontrasztja az irónia forrása. Vagy egy másik helyen Esterházy éppen a fent hivatkozott Radnóti Sándor-cikkből idézi azt a részt, ahol Radnóti szerint az idézet gyöngíti az idézett létét.⁵ Eszerint tehát Radnóti szövege is gyengül, ha azonban gyengül, akkor érvényét veszti, az ellenkezője igaz, ez esetben azonban mégsem gyengül stb. Az irónia bravúros.

Másfelől nézve a kérdést, azt mondhatjuk, hogy minél kevésbé nyilvánvaló egy idézet idézetvolta (tehát pl. minél kevésbé jelölt az idézet), annál nagyobb az esélye arra, hogy nem lengi körül erőteljes irónia. Az idézet jelöletlensége *közelíti* az idézetet ahhoz, hogy Esterházy szövegébe jobban beleolvadva elkerülje a fokozott iróniát. Az idézet nyilvánvalóságának legalacsonyabb foka az, amikor nem vesszük észre, hogy idézés történt, az idézet – a jelöletlenségen túlmenően – „nem lóg ki” a környező szövegből. Ekkor ugyebár nincs irónia, de észrevétlen maradván, idézet sincs. (Erre az esetre – igen különös módon – nem találtam példát.)

Esterházy szövegeinek jellemzője, hogy oly nagy számban akadunk bennük idézetekre, hogy ottlétük nem is megy eseményszámba. Más szerzők műveinek esetében az idézet megakasztja a szöveg folytonosságát: érezzük, hogy egy pillanatra egy másik szövegnél vagyunk vendégségben, hogy aztán ismét visszatérjünk az eredeti műhöz. Esterházynál a máshol levés nem számít rendkívüli eseménynek. A mű többé nem a másik műről, hanem általában a másról szólásról szól; az idézett szövegek ekképp nem vendégül hívatnak, hanem újratemetnek, nem reprezentálnak, hanem egyre észrevétlenebb részei lesznek egy szélesebb összefüggésnek. Balassa Péter 1986-os Esterházy-tanulmányában így ír erről: „A Bevezetés...-ben [...] nem megtörténnek a dolgok, hanem kimondatnak. [...] Mondatok egymáshoz való viszonya létezik, semmi más, és ez nem világnélküliség, hanem ez maga egy világ. De nem a képmása. Nem hasonlat, nem szekunder.”⁶ A magam részéről ezt Radnóti „értelemszerű” szekunderségfogalmára is válasznak tekintem, hozzátéve mindehhez még azt, hogy az *idézett léte* már csak azért sem gyengülhet (mint ahogy nem is erősödhet), mert az idézőkor az már *nem a saját léte*, hanem az új szövegé, és abban egy idézeté.

Azt, hogy Esterházy Péter írásai hemzsegnek az idézetektől, nem tartom bizonyításra szorulóknak. Minthogy tapasztalatból ismerem az idézeteknek általában azt a hatását, hogy fellelésükkor az arra egyébként is bármikor hajlamos olvasóból képesek kiváltani az önvállveretetés spontán reakcióját, nem voltam meglepve, amikor Esterházyt újraolvasva helyenként magam is valami efféle érzetemet.

A *Kis Magyar Pornográfia* IV., utolsó részében, *A lélek mérnöke* címűben⁷ egy terjedelmesebb széljegyzetben két John Barth-idézetre akadtam. Az első grammatikailag „torzított” idézet Barth *Önéletrajz* c. novellájából.⁸ A következőkben megadom a pontos Barth-szövegrészletet, majd az Esterházy-idézetet:

Főbb hajlamaim közül megvetem a borulást, az önimádatot, a szolipszizmust, a kegyetlenséget, a szójátékot, a kishitűséget, gyűlölöm az öngyűlöletet, *ergo önmagamat*: lesajnálom az önsajnálatot, így hát ment vagyok édes hitványságától. Vagy ki tudja. A magamfajtának a lét fele se tréfa.

Főbb hajlamai közül megveti a borúlátást, az önimádatot, a szolipszizmust, a kegyetlenséget, a szójátékot, a kishitűséget, gyűlöli az öngyűlöletet, ergo önmagát: lesajnálja az önsajnálatot, így hát ment édes hitványságától. Vagy ki tudja. A magamfajtanak a lét fele se tréfa.

(Barth kiemelését Esterházy elhagyja.) A Barth-idézetben a mondatok odaértett alanya végig a narrátor, aki nem más, mint maga az *elbeszélés*, a narratíva. Esterházy széljegyzete négyszer próbálja megválaszolni a kérdést: „Milyen a mai prózáiró?”, az idézett rész is róla beszél, ő az alanya.

A második idézet Esterházy szövegében mindössze néhány sorral van az előző alatt, és csak egy három szóból álló szerkezetet vesz át Barhtól, no és a szöveggörnyezetet.

Barthnál: A XIX. századi regényirodalom kedvelt fogása volt a tulajdonneveket helyettesítő kezdőbetű vagy vízszintes vonal, esetleg a kettő együttes alkalmazása, a *valóság káprázatának növelésére.*⁹

Esterházy nál: Ezért aztán ő [a mai prózáiró] is a múlt századi regényeket lapozza, és felelőtlen szeretettel lajstromozza a valóság káprázatának növelésére tett eredményes erőfeszítéseket.

(Kiemelések és megjegyzés tőlem, H. G.) Az idézetek teljesen jelöletlenek, és mivel a *K. M. P.* utolsó olvasása óta olvastam Barhtot, akkor nem is vettem észre az idézést, mivel az idézetek sem stílusukban, sem nyelvezetükben, sem egyéb tekintetben nem ütnek el az Esterházyétól. Ahogy mondani szokták: „akár ő is írhatta volna”. Az idézetek hatása viszont – mint már utaltam rá – az észrevevéssel kezdődik, és valóban: az új olvasás és az idézet megtalálása új megvilágításba helyezte számomra Esterházy szövegét. Az észrevétlenség okán az olvasó úgy veszi, hogy a beszélő „egyetért” az idézett szövegdarabbal (az első esetben), a második idézetnél pedig az idézett rész *előfeltevéseivel* ért egyet.¹⁰ Ez a második idézet esetében például azt jelenti, hogy a Barth-szöveg egyik előfeltevése az a kijelentés, hogy „a XIX. századi regények növelik a valóság káprázatát”, és ezt az Esterházy-szöveg beszélője is igaznak tekinti.

Érdemes lehet szemügyre vennünk a különbségeket az eredeti és az idézett szövegváltozat között (persze inkább csak az első esetben, hiszen a második idézetnél az átvett rész – azaz egy mindössze három szóból álló szerkezet – egyezése az eredetivel teljes). Voltaképpen itt is csak két néven nevezendő különbség található: a tagmondatok közös E/1-es alanyának következetes kicserélése E/3-asra, és az „ergo önmagammat” rész kurziválásának törlése. Először az utóbbi különbségről essék szó.

A Barth-szövegben, az előtte és utána álló elbeszélésekkel együtt, a prózáírás folyamataról és a prózáírónak saját szövegéhez képest elfoglalt helyéről van szó. Mi több, ennek az elbeszélésnek a narrátora maga az átlekkésített elbeszélés. Ez a tény viszont csak a szöveg erőteljes utalásaiból fejthető föl, explicite nincs benne a műben. Ha egy ilyen szövegben a beszélő kurzivált szóval utal saját magára, az egyet jelent az olvasó figyelmének felhívásával: a beszélő személye körül valami nincs rendben, érdemes többször is végiggondolni, hogy ki az az „önmagammat”, miért lehet annyira érdekes, hogy külön utalás történik rá. Mivel azonban ez a beszélő személye körüli rejtély Esterházy szövegéből hiányzik (illetve másképpen kap szerepet, mint Barthnál), felesleges, sőt félrevezető lehetne a kurziválás.

Említettem már, hogy Esterházy nál a szövegrész alanya „a mai prózáiró”. Ha egy olyan szövegbe, amely a prózáíróról szól, Esterházy beilleszt egy másik szövegrészle-

tet, amelyiknek a narratíva az alanya, akkor ez a tény annyit jelent, hogy a későbbi szöveg világában a kettő azonos. Esterházy szövege az idézetet felismerő (és Barth művét hozzám hasonlóan értelmező) olvasó számára azt mondja, hogy a mai prózaíró (Esterházy szövegének beleértett szerzője) azonosnak tekinti magát saját narratívájával. Mivel azonban ez az azonosítás csak „a mai prózaíró” szemszögéből történhet (jóvaló olvasó nem azonosítja a beleértett szerzőt a szöveg hús-vér írójával), a következtetés ez lehet: a prózaíró szempontjai mások (értsd: mások kell hogy legyenek), mint az olvasó szempontjai. A „Milyen a mai prózaíró?”-féle kérdések nem az olvasóhoz szólnak, ahogyan a válaszokból sem szabad messzemenő következtetéseket levonni. A mű – így a *Bevezetés a szépirodalomba* is – önmagában kell hogy működjön; ha mégis a prózaíró dolgait tematizálja itt-ott, az csak a folyton csábító gondolatra való rájátszás érdekében történik: szembesülünk csak azzal a ferde hajlamunkkal, hogy elvégezzük a narrátor=szerző azonosítást. És melyik mű szembesítene így magunkkal, ha nem éppen Esterházy *Bevezetése*?

A szépirodalmi szövegnek más szövegekhez való viszonyát vizsgáló Esterházy-szöveg Barhtól, a metafikció apostolától idéz: a tény önmagában is sokatmondó. A másról szólásról szóló szöveg egy másik másról szólásról szóló szövegről szól, azaz-hogy vendégül hívja/vendégségbe megy hozzá. Kétszer kételemeletnyi „meta” egymás hegyén-hátán, plusz a köztük lévő utalásviszony, az összesen öt emelet a „földszintes”, referenciális diskurzushoz képest. Bonyolult építményünk azonban több „egyszerű” manierista allúzió: az idézéssel – mint tematikus/szerkezeti mozzanattal foglalkozván magát az idézést lépteti elő az irodalom paradigmatiszta modelljévé. Az irodalom mindig is idézés. Nem lehet irodalmat olvasni úgy, hogy ezzel egy időben ne olvassunk más szövegeket is, amelyek értelemszerűen szintén az idézéssel mint öröklött eszközzel élnek. Ez a kijelentés mehetne akár közhelyszámba is, ha nem éppen egy ilyen konkrét eset kapcsán jutott volna eszünkbe, azaz nem két *ilyen* szöveg egymásba gabalyodásából kelt volna életre.

J. Hillis Miller egy tanulmányában¹¹ egy idézetet idéz, és ennek indokán eltűnik azon, hogy az idézetnek és az idéző szövegnek a viszonya hogyan írható le a parazita és a házigazda viszonyának metaforájával. Valójában igen nehéz eldönteni, hogy a kettő közül melyik a parazita, amely a házigazdán élősködik, és melyik a szenvedő házigazda, amely önnön testéből táplálja a parazitát. Idéző és idézett szöveg viszonya afféle boldog-boldogtalan szimbiózis, amellyel mindketten jól/rosszul járnak. Millerrel együtt nem tartom ezt sem kedvező, sem kedvezőtlen jelnek, egyszerűen így van, a szövegek általában nem tudnak megenni egymás nélkül. Idézik egymást és folyton idéződnek.

JEGYZETEK

1 Radnóti 1983., p. 255–6.

2 Kocziszky 1988., p. 33.

3 Esterházy Péter: *Kis Magyar Pornográfia*. In: *Bevezetés a szépirodalomba*. Budapest, Magvető, 1984., p. 529.

4 Esterházy i. m., p. 514.

5 Esterházy i. m., p. 504.

6 Balassa 1986., p. 222–3.

- 7 Esterházy i. m., p. 502.
 8 John Barth: *Önéletrajz*. In: *Bolyongás az elvarázsolt kastélyban* (ford.: Abádi Nagy Zoltán). Budapest, Európa Kiadó, 1977., p. 56.
 9 Barth: *Bolyongás az elvarázsolt kastélyban*. In: i. m., p. 103.
 10 Egy A kijelentés előfeltevései azok az a, b, c stb. kijelentések, amelyeknek teljesülniük kell ahhoz, hogy A igazságértéke akár igaz, akár hamis lehessen. Bővebben l.: Kiefer 1983.
 11 Miller 1979.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Balassa Péter (1986): *Elmélet és ornamentika*. In: *A látvány és a szavak*. (Esszék, tanulmányok, 1981–1986) Budapest, Magvető.
- Balassa Péter (szerk.): *Dyptichon*. (Elemzések Esterházy Péter és Nádas Péter műveiről, 1986–1988.) JAK-füzetek, Budapest, Magvető, 1988.
- Kiefer Ferenc (1983): *Az előfeltevések elmélete*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Kocziszky Éva (1988): *Pénélopé leple*. In: *Dyptichon*. (Elemzések Esterházy Péter és Nádas Péter műveiről, 1986–1988.) JAK-füzetek, Budapest, Magvető.
- J. H. Miller (1989): *The Critic as Host*. In: H. Bloom (ed.): *Deconstruction and Criticism*. New York, p. 213–253. Magyarul: *A kritikus mint házigazda* (ford.: Zsélyi Ferenc). Filozófiai Figyelő, 1987/3–4, p. 101–127.
- Radnóti Sándor (1983): *A furmányos szépíró*. In: *Mi az, hogy beszélgetés?* (Bírálatok) JAK-füzetek, Budapest, Magvető, 1988.

